

Paweł Sobczyk

Wolność religijna a nauczanie w szkole

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 51/1-2, 211-227

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAWEŁ SOBCZYK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

WOLNOŚĆ RELIGIJNA A NAUCZANIE W SZKOLE

1. Zagadnienia wstępne

Zaproponowany przez Organizatorów Konferencji niezwykle szeroki i wieloaspektowy temat *Wolność religijna a nauczanie w szkole* oraz prośba o wprowadzający charakter przedłożenia zobowiązują mnie do poświęcenia uwagi wybranym zagadnieniom związanym z diadą wolność religijna – nauczanie w szkole¹.

Ze źródeł oraz literatury prawa konstytucyjnego i wyznaniowego w Polsce wynika, iż problematyka wolności religijnej w wymiarze indywidualnym wiąże się przede wszystkim z określeniem podstaw wolności religijnej, jej zakresu podmiotowego, przedmiotowego, granic wolności oraz środków jej ochrony. Wolność religijna w wymiarze wspólnotowym określa zasady relacji między kościołami i innymi związkami wyznaniowymi a państwem. W odniesieniu do szkolnictwa i działalności oświatowo-wychowawczej kościołów i innych związków wyznaniowych wolność religijna pozostaje w ścisłym związku z nauczaniem religii w przedszkolach i szkołach publicznych, katechizacją dorosłych, praktykami religijnymi dzieci i młodzieży w miejscach wypoczynku oraz szkolnictwem wyznaniowym. Do zagadnień szczegółowych zaliczyć należy przede wszystkim status prawny nauczycieli religii, status prawny nauczycieli i uczniów szkół wyznaniowych oraz status religii jako przedmiotu szkolnego².

¹ Referat wygłoszony 9 maja 2007 r. podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej „Problemy szkolnictwa wyznaniowego w Polsce”.

² Por. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 148-161. A. Mezgłowski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 152-167.

W referacie, za możliwość którego przedstawienia bardzo serdecznie dziękuję, zwróć uwagę na następujące zagadnienia: pojęcie i podstawy wolności religijnej, rodzina, rodzice i dzieci jako podmioty wolności religijnej, państwo jako podmiot kompetencji wobec wolności religijnej oraz aktualne problemy i uwagi *de lege ferenda*.

2. Pojęcie i podstawy wolności religijnej

Wolność religijna, „która jest pierwszym i niezbędnym prawem osoby ludzkiej, a nawet więcej, można powiedzieć, że w stopniu w jakim dotyka ona najbardziej intymnej strony ducha, podtrzymuje głęboko zakotwiczoną w każdej osobie rację bytu innych wolności”³. Istotą wolności religijnej jest bowiem naturalna zdolność człowieka do poznawania prawdy obiektywnej, dotyczącej sensu jego życia. Zdolność ta ma swoje źródło w naturze ludzkiej. Dlatego też wolność religijna jest zaliczana do praw człowieka tzn. takich praw, które przysługują jednostce ze względu na to, że jest człowiekiem, niezależnie od jakichkolwiek cech różnicujących, przynależności państwowej i społecznej. Tak rozumiana wolność religijna opiera się na prawie naturalnym oraz przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka, która jest źródłem wolności i praw, w tym wolności sumienia i religii. Zgodnie z art. 30 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku godność człowieka jest „nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Z przepisu tego wynika fakt, iż wolność sumienia i religii jest przyrodzonym prawem człowieka, które przysługuje mu niezależnie od decyzji kogokolwiek, a zwłaszcza organów władzy państwowej⁴.

³ Jan Paweł II, Dokument Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej [z 1 września 1980 r.], L' Osservatore Romano. Wydanie polskie, 1980, nr 10, s. 8.

⁴ J. Messner wskazuje na cztery aspekty godności człowieka: teologiczny, metafizyczny, etyczny i ontologiczny. Podstawą godności człowieka w pierwszym z nich jest stworzenie go na obraz i podobieństwo Boże oraz usynowienie Boże przez odkupienie w Jezusie Chrystusie. Ta tzw. godność nadprzyrodzona nie jest przedmiotem zainteresowania ustrojodawcy i ustawodawcy państwowego. Godność w pozostałych aspektach stanowi podstawę nadania jej charakteru normatywnego. Wolność i fakt, że człowiek jest celem samym w sobie i nie może być traktowany przez nikogo jako środek, stanowi aspekt metafizyczny godności człowieka. Zdolność podejmowania wolnych decyzji i wolnego działania za które człowiek ponosi odpowiedzialność, to godność w aspekcie etycznym. W aspekcie ontologicznym natomiast godność człowieka wynika z faktu, iż człowiek ma świadomość, że różni się od zwierząt oraz że jego działania są dziełem rozumu i wolnych decyzji a nie instynktów. Por. J. Messner, Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik. Staatsethik und Wirtschaftsethik, Innsbruck 1966, s. 1372 n.

Obok godności, wartością stanowiącą podstawę wolności religijnej w Polsce jest wolność, wyrażająca się w czynieniu tego, co dana osoba uważa za słuszne, pod warunkiem, że nie narusza tym samym wolności i praw innych osób⁵. Art. 32 Konstytucji zawiera natomiast gwarancje trzeciej wartości, stanowiącej jednocześnie fundamentalne i generalne prawo wszystkich osób znajdujących się w zasięgu działania polskiego prawa, a zarazem będącej obowiązkiem Rzeczypospolitej⁶. Jest nią równość, niezwykle istotna w procesie korzystania z wolności religijnej, co znalazło m.in. potwierdzenie w art. 25 ust. 1 Konstytucji z którego wynika, że kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione. W ten sposób ustrojodawca dał wyraz personalistycznej wizji wolności i praw człowieka i obywatela⁷.

Wolność religijna jako podmiotowe prawo człowieka ukształtowała się w wyniku wielowiekowego procesu, który rozpoczął się pod wpływem chrześcijaństwa w *Imperium Romanum*, a rozwinął w demokratycznych państwach prawa w drugiej połowie XX wieku. Obecnie przy określaniu wolności religijnej przez konstytucje lub akty prawa międzynarodowego można spotkać największy rozrzut nazw i terminów. Obok zastosowanego w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. „wolność sumienia i religii” spotyka się w prawie międzynarodowym, konstytucyjnym i wyznaniowym następujące określenia: wolność religijna w wymiarze indywidualnym, wolność sumienia i wyznania, wolność myśli i przekonań, wolność kultu, wolność wierzeń, wolność wyznawania i głoszenia

⁵ Por. art. 31 Konstytucji RP.

⁶ Por. J. Majchrowski, P. Winczorek, *Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1998, s. 60.

⁷ Obszerny Rozdział II Konstytucji RP zawiera, obok zasady poszanowania godności, wolności i równości, kodyfikację prawa naturalnego, poprzez fakt, iż rozróżnia wolności i prawa osobiste (art. 38-56), wolności i prawa polityczne (art. 57-63), wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne (art. 64-76), środki ochrony wolności i praw (art. 77-81) oraz obowiązki obywateli (art. 82-86). M. Kruk wyraziła to następująco: „W ten sposób państwo uznaje wyższość wolności i praw człowieka jako tych, którymi nie może dysponować, chociaż i w zakresie określania praw obywatela związane jest porządkiem demokratycznym i normami międzynarodowymi”. M. Kruk, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z komentarzem*, Warszawa 1997, s. 14.

religijnych, areligijnych, a także antyreligijnych idei i doktryn⁸.

Z wolności religijnej w wymiarze indywidualnym wynika wolność religijna w wymiarze wspólnotowym, która określa zasady relacji między wspólnotami religijnymi tzn. kościołami i innymi związkami wyznaniowymi a państwem lub innymi wspólnotami politycznymi o charakterze ponadnarodowym i międzynarodowym.

Potwierdzenie takiego stanu rzeczy znajduje się w znaczących dokumentach dotyczących wolności religijnej: Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych, Akcie KBWE w Helsinkach, Deklaracji o wolności religijnej światowej Rady Kościołów w Amsterdamie, a w ostatecznej wersji w New Delhi. Gwarancje wolności religijnej można także znaleźć w dokumentach Kościoła Katolickiego, przede wszystkim w Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae* Soboru Watykańskiego II oraz w Dokumencie Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej podpisanym przez Jana Pawła II i przesłanym KBWE w Madrycie⁹.

W Polsce wolność religijna w wymiarze indywidualnym została zagwarantowana w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku jako wolność sumienia i religii oraz zaliczona przez ustrojodawcę do wolności i praw osobistych. Artykuł 53 Konstytucji jest wyrazem konstytucyjnego kompromisu. Został on oparty przede wszystkim na rozwiązaniach przyjętych w art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych

⁸ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 19. Zdaniem T. Zielińskiego „Jest to pojęcie (wolność sumienia i religii – przyp. PS) w polskim prawie krajowym nowe, w zbliżonej postaci występuje natomiast w ratyfikowanych przez RP umowach międzynarodowych. I choć niektórzy przedstawiciele doktryny pojęcie „wolność sumienia i wyznania” oraz „wolność sumienia i religii” stosują zamiennie, to w kontekście polskim niekoniecznie oba terminy muszą mieć ten sam zakres znaczeniowy”. Por. T. Zieliński, *Klauzule prawnowyznaniowe jednolitego projektu konstytucji RP (Uwagi de lege fundamentale ferenda)*, Państwo i prawo, 2 (612), 1997 r., s. 81-98. Cytowany Autor obawia się, iż pojęcie „wolność sumienia i religii” wyłączy z zakresu podmiotów tej wolności osoby areligijne. Śledząc dyskusję w Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego, poprzedzającą przyjęcie art. 53, należy stwierdzić, iż takie znaczenie terminu „wolność sumienia i religii” nie było intencją członków Komisji Konstytucyjnej. Potwierdzeniem uregulowania w tym przepisie swobody przejawiania przekonań światopoglądowych przez osoby religijne i areligijne jest zaliczenie wolności sumienia i religii do katalogu wolności i praw człowieka, a nie do katalogu praw obywatelskich. Ponadto, na szersze rozumienie omawianej wolności wskazuje określenie jej podmiotu wyrazem „każdy”.

⁹ Por. F. J. Mazurek, *Prawo człowieka do wolności religijnej, Kościół i prawo*, Tom 5, Lublin 1988, s. 96.

Wolności oraz racjach politycznych członków Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. W przepisie tym uwzględniono także niektóre postulaty Konferencji Episkopatu Polski.

Wolność religijna w wymiarze wspólnotowym tzn. instytucjonalnym została zagwarantowana w art. 25 Ustawy zasadniczej. Do zasad określających relacje państwo – kościół ustrojodawca zaliczył: równouprawnienie kościołów i innych związków wyznaniowych, bezstronność władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, autonomię i niezależność państwa i kościoła, ich współdziałanie na rzecz dobra wspólnego i dobra osoby ludzkiej oraz formy regulacji stosunków państwo–kościół.

Uszczegółowieniem przepisów konstytucyjnych w odniesieniu do wolności religijnej w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym są przede wszystkim postanowienia Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 roku¹⁰, Ustawy z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹¹, Ustawy z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego¹² oraz innych tzw. ustaw indywidualnych dotyczących stosunków między państwem a poszczególnymi kościołami i związkami wyznaniowymi działającymi w Polsce. Do źródeł prawa istotnych z punktu omawianej problematyki *wolność religijna a nauczanie w szkole* zaliczyć należy także Ustawę z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty¹³, Ustawę z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela¹⁴ oraz Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach¹⁵. Warto odnotować, iż wolność religijna była kilkakrotnie przedmiotem orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego¹⁶. Zainteresowanie prawodawcy polskiego problematyką wol-

¹⁰ Dz. U. Nr 51, poz. 318.

¹¹ Tekst jednolity Dz. U. z 2000 r. Nr 26, poz. 319 ze zmianami.

¹² Dz. U. Nr 29, poz. 154 ze zmianami.

¹³ Tekst jednolity Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572 ze zmianami.

¹⁴ Dz. U. z 2003 r. Nr 118, poz. 1112 ze zmianami.

¹⁵ Dz. U. Nr 36, poz. 155 ze zmianami.

¹⁶ Trybunał Konstytucyjny wypowiadał się na temat wolności religijnej w orzeczeniach z dnia 30 stycznia 1991 roku (K.11/90) i z dnia 20 kwietnia 1993 roku (U.12/92), wyrokach z dnia 5 maja 1998 roku (K.35/97) i z dnia 16 lutego 1999 roku (SK. 11/98), w postanowieniu z dnia 14 lipca 1993 roku (U.12/92) oraz uchwale z dnia 2 marca 1994 roku (W.3/93).

ności religijnej wynika z szerokich gwarancji międzynarodowych i ponadnarodowych oraz z doświadczeń w tej charakterystycznej dla naszego narodu dziedzinie tolerancji i wolności religijnej¹⁷.

3. Rodzina, rodzice i dzieci jako podmiot wolności religijnej

Podmiotem uprawnionym do korzystania z wolności sumienia i religii jest każdy człowiek. Polski ustrojodawca w art. 53 ust. 1 określił ludzi korzystających indywidualnie lub kolektywnie z wolności religijnej wyrazem „każdy”, wskazując tym samym, że przynależność narodowa, miejsce zamieszkania i pobytu nie mają wpływu na przysługiwanie omawianej wolności. Wolność sumienia i religii nie może być powodem dyskryminowania w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym, o czym stanowi fundamentalna zasada równości, odnosząca się do wszystkich wolności i praw, zagwarantowanych w Konstytucji¹⁸. „Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne”¹⁹.

Na drugim miejscu podmiotem wolności religijnej są rodzice²⁰. „Podmiotowość rodziny w dziedzinie wolności religijnej jest zazwyczaj uzasadniana koniecznością decydowania przez rodziców o zakresie i kierunku korzystania z tych uprawnień przez dzieci”²¹. Dlatego też w art. 53 ust. 3 Konstytucji zagwarantowano, że „Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego zgodnie ze swoimi przekonaniem”. Nieostre sformułowanie zawarte w art. 48 ust. 1 do którego odsyła w zdaniu drugim art. 53 ust. 3 nasuwa wiele trudności interpretacyjnych,

¹⁷ Zainteresowanie Kościoła Katolickiego wolnością religijną, wyrażone m.in. w procesie tworzenia Konstytucji RP z 1997 roku, jest uzasadnione przede wszystkim powszechnym pragnieniem wolności, które powinno znaleźć ramy prawne we współpracy politycznej.

¹⁸ Por. art. 32 ust. 2 Konstytucji RP.

¹⁹ Art. 32 ust. 1 Konstytucji RP.

²⁰ J. Krukowski, Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych, Lublin 2000, s. 95. Wiele uwagi rodzinie, rodzicom i dzieciom jako podmiotom wolności religijnej poświęca Kościół Katolicki. Szczegółowych uregulowań w tym zakresie należy szukać w dokumentach Soboru Watykańskiego II, przede wszystkim w Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*. Posoborowa nauka Kościoła, konkretyzująca prawa rodziny i rodziców w dziedzinie wolności religijnej, znajduje się w Dokumencie Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej z 1980 r., Adhortacji apostolskiej Jana Pawła II O zadaniach rodziny chrześcijańskiej z 1981 r., Kodeksie prawa kanonicznego z 1983 r. oraz Karcie praw rodziny ogłoszonej przez Stolicę Apostolską 24 listopada 1993 r.

²¹ Por. M. Pietrzak, Prawo..., s. 33.

jak również przyczynia się do osłabienia władzy rodzicielskiej. Art. 48 ust. 1 w brzmieniu: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie do powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania” nie rozstrzyga kolizji przekonań rodziców i dziecka²². Ponadto oba artykuły zawierają różne określenia wolności religijnej. Przepis art. 53 ust. 1 mówi o „wolności sumienia i **religii**” (podkreślenie P.S.), a art. 48 ust. 1 o „wolności sumienia i **wyznania**” (podkreślenie P.S.). Przepisy te, w ostatniej fazie prac konstytucyjnych, wywołały najwięcej dyskusji, a propozycje zmian nie zostały zaakceptowane.

Realizacji prawa i obowiązku rodziców do religijnego i moralnego wychowania dzieci ma służyć wolność w wyborze szkół, która może realizować się poprzez prawo zakładania własnych szkół lub posyłania dzieci do szkół publicznych i niepublicznych, oraz prawo wyrażania własnej woli w kwestii pobierania przez dzieci nauki religii w szkołach publicznych na zasadzie dobrowolności²³.

W związku z wolnością wyboru szkół, nie można nakładać na rodziców bezpośrednio i pośrednio żadnych niesprawiedliwych ciężarów. Przejawem poszanowania wolności religijnej rodziców jest także powstrzymanie się władzy publicznej przed zmuszaniem dzieci do uczęszczania na zajęcia szkolne, które nie odpowiadają przekonaniom religijnym rodziców. Do działań niezgodnych z ideą poszanowania wolności religijnej omawianego podmiotu należy zaliczyć sytuację, gdy rodzinie i rodzicom narzuca się jeden model wychowania, wykluczający całkowicie formację religijną²⁴. Z prawem rodziców do religijnego i moralnego wychowania dzieci wiąże się zatem obowiązek władz publicznych uznania i respektowania wolności oraz nieutrudniania korzystania z niego przez nakładanie niesprawiedliwych ciężarów²⁵.

²² Uznać należy zatem, iż zdaniem ustrojodawcy, konflikt między rodzicami i dziećmi dotyczący wolności sumienia i religii, powinien zostać rozstrzygnięty „w domu”. W przypadku braku takiego porozumienia o wolności religijnej dziecka i jej granicach rozstrzyga sąd.

²³ Por. Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, nr 6, 7.

²⁴ Por. Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, nr 5.

²⁵ Por. P. Pavan, Prawo do wolności religijnej w Deklaracji soborowej, tłum. L. Bieńkowski, Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny. Wybór artykułów 1-10 1966/7, Poznań – Warszawa 1969, s. 414.

Warto zaznaczyć, iż w zakresie realizacji uprawnień rodziców wynikających z wolności religijnej zrównane z nimi są osoby, które zastępują rodziców niezdolnych do wychowania swoich dzieci²⁶. Rodzice mogą zostać pozbawieni prawa do wychowania swoich dzieci lub ograniczeni w prawach tylko na podstawie wyroku sądowego wydanego na podstawie ustawy²⁷.

Dzieciom przysługuje prawo do wychowania, które powinno być w pierwszej kolejności zabezpieczone przez rodziców²⁸. Nikt tego prawa obecnie nie kwestionuje. Rozbieżności pojawiają się w przypadku, omówionym powyżej, przyznania małoletnim wolności sumienia i religii²⁹.

Podmiotem wolności sumienia i religii w zakresie nauczania religii w szkole jest kościół lub inny związek wyznaniowy. Podmiotowość kościołów i innych związków wyznaniowych w tym zakresie jest konsekwencją podmiotowości rodziców i dzieci. Z art. 53 ust. 4 Konstytucji wynika, iż „religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób”. Postanowienia Konstytucji RP, w tym zakresie, są potwierdzeniem przepisów Ustawy z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, z których wynika, iż „Publiczne przedszkola, szkoły podstawowe i gimnazja organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponadgimnazjalne na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletności o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie”. A zatem rodzice lub sami uczniowie decydują czy i w lekcjach religii jakiego związku wyznaniowego chcą uczestniczyć. Rozwiązanie to wskazuje, iż w Polsce nauczanie

²⁶ Por. J. Krukowski, *Kościół...*, s. 95-96.

²⁷ Por. art. 48 ust. 2 Konstytucji RP.

²⁸ Por. J. Krukowski, *Kościół...*, s. 94-96.

²⁹ Por. M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 33. Współczesne regulacje konstytucyjne demokratycznych państw prawa przenoszą uprawnienia do korzystania z tego prawa na rodziców lub opiekunów, albo przyznają osobom małoletnim w wieku od 10 do 18 roku życia uprawnienia do samodzielnego korzystania z wolności sumienia i religii. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ogranicza prawo rodziców w zakresie wychowania religijnego i moralnego swoich dzieci w wymiarze wewnętrznym (np. rodzina) oraz zewnętrznym (np. szkoła) na rzecz małoletnich. Czyni to jednak w sposób nieostry, który może być źródłem wielu nieporozumień i konfliktów, przede wszystkim w przypadku różnicy poglądów pomiędzy rodzicami lub opiekunami a dziećmi.

religii ma charakter fakultatywny. „Fakultatywna forma nauczania religii – pisze K. Warchałowski – charakteryzuje się tym, że pobieranie nauki religii przez uczniów uzależnione jest od pozytywnego oświadczenia woli rodziców”³⁰. Na podstawie wykładni systemowej, można stwierdzić, iż religia tych kościołów i związków wyznaniowych może być przedmiotem nauczania, których sytuacja prawna została uregulowana w formie umowy międzynarodowej, jaką jest konkordat, lub ustawy zwykłej³¹. Gwarancje te są konkretyzacją konstytucyjnej zasady współpracy między państwem i związkami wyznaniowymi w zakresie nauczania i wychowania³².

Podmiotowość kościołów i innych związków wyznaniowych jako osób prawnych wyraża się w prawie zakładania i prowadzenia szkół i placówek publicznych albo niepublicznych, zgodnie z postanowieniami art. 5 ust. 2 pkt 3 Ustawy o systemie oświaty.

4. Państwo jako podmiot kompetencji wobec wolności religijnej

Szczególne znaczenie dla podejmowanych przez nas rozważań posiada określenie państwa jako podmiotu kompetencji wobec wolności religijnej, a co się z tym wiąże – zadań i uprawnień państwa wobec człowieka ze względu na wolność religijną. Analizę tego zagadnienia należy zatem przeprowadzić w oparciu o następujące założenia³³.

Przede wszystkim – jak podkreśla J. Krukowski – „Państwo jako struktura polityczna z natury swej nie jest podmiotem zdolnym do spełniania aktów religijnych, gdyż jego kompetencje dotyczą porządku rzeczywistości doczesnej”³⁴. W związku z tym państwo

³⁰ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 213. Fakultatywna forma nauczania religii w szkołach publicznych występuje w wielu państwach europejskich, m.in. w Hiszpanii, Portugalii, Szwecji i we Włoszech. Obligatoryjna forma nauczania religii w szkołach publicznych, która występuje m.in. w Austrii, Belgii, Danii, Finlandii, Holandii, Irlandii, Niemczech, Norwegii i Wielkiej Brytanii polega na tym, że religia jest przedmiotem edukacji w szkole, który obowiązuje wszystkich uczniów, z wyjątkiem tych, których rodzice (lub oni sami) złożą oświadczenie, że nie życzą sobie, aby ich dzieci uczęszczały na lekcje religii.

³¹ Por. J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 76.

³² Por. J. Krukowski, *Polskie...* s. 149.

³³ Szerzej na temat państwa jako podmiotu kompetencji wobec wolności religijnej w: P. Sobczyk, *Kościół a wspólnoty polityczne*, Warszawa 2005.

³⁴ J. Krukowski, *Kościół...*, s. 98.

nie jest również zdolne do wzbudzania aktu wiary, a zatem akceptacji prawdy objawionej – w przeciwieństwie do osoby ludzkiej. A zatem za podstawę rozważań na temat stosunku państwa do wolności religijnej przyjmuje się rozróżnienie dwóch porządków – doczesnego i nadprzyrodzonego oraz dwóch społeczności – świeckiej i religijnej. Trzeba uwzględnić także – na co zwrócił uwagę F. J. Mazurek – iż „przy określaniu i interpretacji stosunku władzy państwowej do spraw religijnych i wspólnot religijnych (Kościoła) należy kierować się podwójnym kryterium: naturą samej religii i naturą praw człowieka”³⁵. Państwo nie jest kompetentne odnośnie do treści religii i kultu, ponieważ to człowiek akceptuje prawdy wiary³⁶. W tym znaczeniu mówi się, iż religia jest sprawą prywatną, a państwo powinno zachować swą neutralność wobec treści religii, kultu i wewnętrznych przeżyć. Nie oznacza to jednak, iż państwo nie oddziałuje w żaden sposób na religię³⁷. Biorąc natomiast pod uwagę kryterium praw człowieka należy stwierdzić, iż państwo nie może pozostać obojętne, tzn. neutralne wobec spraw wyznaniowych. Prawo do wolności religijnej nie może zostać wyłączone z całego systemu praw człowieka, ponieważ stanowi jeden z jego istotnych elementów. Przedmiotem prawa, o którym mowa, jest zatem wolność wyznawania religii prywatnie lub publicznie a nie treść religii³⁸.

Po drugie – państwo nie jest kompetentne do stosowania przy-

³⁵ F. J. Mazurek, *Prawo człowieka...*, s. 103.

³⁶ Prawie czterdzieści lat po Soborze Watykańskim II Kongregacja Nauki Wiary przypomniła, że „wszyscy wierzący są w pełni świadomi, że sprawy ściśle religijne (wyznawanie wiary, akty kultu i sprawowanie sakramentów, uprawianie nauk teologicznych, wzajemne relacje między władzami kościelnymi i wiernymi itp.) nie leżą w gestii państwa, które nie może w nie ingerować, nie wolno mu też w żaden sposób ich nakazywać lub zakazywać, chyba że ze względu na uzasadnione wymogi porządku publicznego”. Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna o niektórych aspektach działalności i postępowania katolików w życiu politycznym*, *L' Osservatore Romano*. Wydanie polskie 2 (250) 2003, s. 49-54.

³⁷ „Religia jest sprawą prywatną” – to określenie wprowadzone w celu zmarginalizowania spraw religii przez prawników wyznających ateistyczny światopogląd. Należy jednak mieć na uwadze, iż wewnętrzne przekonania są uzewnętrzniane indywidualnie i wspólnotowo. Wtedy też podlegają ochronie państwa. F. J. Mazurek w celu wyjaśnienia tego zagadnienia posłużył się przykładem zawarcia małżeństwa i założenia rodziny, które są wprawdzie sprawami prywatnymi, ale także publicznymi i jako takie podlegają ochronie cywilnej: „Państwo popiera i chroni małżeństwo oraz rodzinę, mimo iż są one sprawą prywatną”. Por. F. J. Mazurek, *Prawo człowieka...*, s. 104.

³⁸ Por. L. Vischer, *Ekumeniczna Rada Kościołów a wolność religijna*, *Międzynarodowy Przegląd Teologiczny Concilium* 1-10 1966/1967, s. 425.

musu w sprawach wiary i jej wyznawania³⁹. Wynika to z faktu „autonomii osoby, niezależnie od tego, jakie argumenty podałyby się na uzasadnienie tej autonomii: godność osoby, uznanie człowieka za podmiot porządku moralnego, wolność sumienia, naturę aktu wiary, szczególny charakter stosunku człowieka do Boga czy Pismo św.”⁴⁰ Argumentem przemawiającym za niekompetencją władzy publicznej w omawianej kwestii jest również sprawowanie jej przez organy kolegialne, które decydują przeważnie większością głosów. Taki sposób działania organów władzy publicznej, związany z jej naturą, jest zdaniem P. Pavana „całkowicie nieodpowiedni w odniesieniu do bezpośredniego wypowiedzania się o wartościach duchowych”⁴¹.

Po trzecie – mówiąc o zadaniach państwa wobec wolności religijnej, opieramy się na przesłance, iż jest ono wspólnotą obywateli, którym przysługują wynikające z godności osoby ludzkiej wolności i prawa, w tym wolność religijna. Do obowiązków każdej władzy politycznej – stwierdza *Vaticanium II* – należy „przestrzeganie i popieranie nienaruszalnych praw człowieka”⁴², w związku z czym istotnym obowiązkiem państwa jest troska o dobro

³⁹F. J. Mazurek rozróżnia obowiązki władzy państwowej w stosunku do wolności religijnej w aspekcie pozytywnym i negatywnym, przy czym istnieje również ten drugi, „ponieważ władza państwowa nie może nikogo zmuszać do wyznawania lub nie przekonań religijnych”. F. J. Mazurek, *Prawo człowieka...*, s. 105.

⁴⁰Por. P. Huizing, *Zagadnienie wolności religijnej we współczesnych publikacjach*, tłum. P. Hemperek, Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny. Wybór artykułów 1-10 / 1966/7, Poznań – Warszawa 1969, s. 435.

⁴¹Por. P. Huizing, *Zagadnienie...*, s. 435. P. Huizing podaje ponadto argument De Broglie, iż „stosunek człowieka do Boga nie pozostaje na usługach państwa”.

⁴²DWR 6. O aspekcie pozytywnym obowiązku władzy państwowej wobec wolności religijnej F. J. Mazurek pisze, że istnieje aspekt „pozytywny, ponieważ ma (władza państwowa – P. S.) obowiązek chronić to prawo i je popierać. Sprzyjać rozwojowi tego prawa, tworzyć takie warunki społeczne, które ułatwiają zarówno korzystanie z tego prawa dotyczącego wolności religijnej, jak i wypełniania obowiązków religijnych”. F. J. Mazurek, *Prawo człowieka...*, s. 105.

wspólne jego obywateli⁴³. Warto zwrócić w tym kontekście uwagę na treść preambuły do Ustawy o systemie oświaty, w której zapisano, iż „Oświata w Rzeczypospolitej Polskiej stanowi wspólne dobro całego społeczeństwa” oraz że „Szkoła winna zapewnić każdemu uczniowi warunki niezbędne do jego rozwoju, przygotować go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności”.

Po czwarte – poprzez określenie zadań państwa wobec wolności religijnej ujawnia się „doniosłość aspektów „politycznych” tej wolności”⁴⁴. Polega ona na tym, iż „prawo osoby ludzkiej należy tak uwzględnić w prawnym porządku społecznym, by stało się ono prawem państwowym”⁴⁵. Trzeba jednak podkreślić, iż aspekty polityczne korzystania z wolności religijnej nie wiążą się jedynie z ingerencją władzy politycznej w przypadku nadużycia wolności religijnej. Państwo, poprzez szkołę wspomaga, zgodnie z art. 1 pkt 2 Ustawy o systemie oświaty, wychowawczą rolę rodziny.

Po piąte – określając stosunek państwa do wolności religijnej zgodnie z koncepcją jurystyczną państwa, zauważamy, iż przeszerzeniem działania państwa w tym zakresie jest zagwarantowanie i umożliwienie „wszystkim obywatelom działającym pojedynczo i zbiorowo korzystania z przysługującego im prawa do wolności religijnej w godziwym zakresie, tj. z zachowaniem porządku publicznego”⁴⁶. Oznacza to, iż niesłuszna jest koncepcja, według której państwo pozostaje całkowicie niekompetentne w sprawach religijnych, nie może ono bowiem pozostać obojętne wobec spraw wolności religijnej. Z założenia tego wynikają konkretne obowiąz-

⁴³Ojcowie Soboru w ważnych kwestiach związanych z obowiązkami wspólnoty politycznej wobec dobra wspólnego odwołują się w nr 6 Deklaracji o wolności religijnej do Encykliki Jana XXIII *Mater et Magistra* z 15 maja 1961 r.: „Ponieważ dobro wspólne społeczeństwa, którym jest całość tych warunków życia społecznego, dzięki którym ludzie mogą pełniej i swobodniej osiągnąć doskonałość, polega zwłaszcza na zachowaniu praw i obowiązków osoby ludzkiej, dlatego troska o prawo do wolności religijnej spoczywa tak na obywatelach, jak i na grupach społecznych oraz na władzach państwowych i na Kościele oraz na innych wspólnotach religijnych, byle działało się to w sposób każdemu właściwy, odpowiednio do jego obowiązków wobec dobra wspólnego”

⁴⁴Por. Z. Perz, *Wolność religijna w duchu Soboru (w) Kościoł w świetle Soboru*, red. H. Bogacki, S. Moysa, Poznań 1968, s. 352.

⁴⁵DWR 2.

⁴⁶Z. Perz, *Wolność...*, s. 354.

ki i uprawnienia państwa, w tym oczywiście dotyczące nauczania religii w szkole. Zgodnie z Orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 roku (K. 11/90) „Skoro bowiem dobrowolne nauczanie religii, jako wewnętrzna sprawa kościołów, prowadzone jest według programów przez te kościoły ustalonych i przez katechetów delegowanych przez władze kościelne, a państwowe programy nauczania nie są nasycone treściami religijnymi, to nie można mówić o naruszaniu zasady świeckości szkoły czy świeckości i neutralności Państwa”⁴⁷.

Po szóste – określając obowiązki państwa wobec wolności religijnej, dotyka się delikatnej kwestii ustawodawstwa państwowego. Chodzi o to, aby w ustawodawstwie sprecyzowane zostało, na czym polega dobro wspólne. Jeżeli bowiem przyjmiemy dobro wspólne jako obowiązek państwa, staje się jasne, iż władza publiczna, posługując się terminem *dobro wspólne*, musi wiedzieć, co się z nim wiąże. Władza publiczna, realizując swoje obowiązki wobec wolności religijnej, powinna bowiem kierować się generalną zasadą: „człowiekowi należy przyznać jak najwięcej wolności, a ograniczać ją tylko wtedy i tylko w takim stopniu, jak to jest konieczne”⁴⁸. Dlatego też ustawodawstwo państwowe powinno być w zgodzie z międzynarodowymi gwarancjami dotyczącymi nauczania religii w szkołach. „Państwo nie może więc – stwierdził Trybunał Konstytucyjny – uchylać się od obowiązku zapewnienia takiego wychowania religijnego i w takim miejscu, aby odpowiadało to woli rodziców. Z obowiązku tego Państwo nie jest zwolnione nawet wtedy, gdy na skutek jego zaniedbań wychowanie religijne – z braku innych możliwości – zastępczo zaczyna organizować na własnym terenie instytucja kościelna”⁴⁹. Trybunał przypomniał zobowiązania Polski wynikające z Dokumentu Końcowego Spotkania Wiedeńskiego przedstawicieli państw uczestni-

⁴⁷ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 roku (K.11/90). W dalszej części Orzeczenia Trybunał uzasadniał: „Co więcej – to właśnie owa świeckość i neutralność nie tylko nie może być podstawą do wprowadzenia obowiązku nauczania religii w szkołach państwowych, ale także nie może oznaczać zakazu takiego nauczania, jeśli życzą sobie tego zainteresowani obywatele. Na tym właśnie polega świeckość i neutralność państwa. Inne rozumienie tych pojęć oznaczałoby nie neutralność, a ingerencję państwa w wolność sumienia i wyznania obywateli”.

⁴⁸ Por. A. Bardecki, Wolność religijna, Tygodnik Powszechny 12 (895), Kraków, 20 marca 1955 r., s. 2.

⁴⁹ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 roku (K.11/90).

czących w KBWE z dnia 19 stycznia 1989 roku. Wynika z niego, iż Państwo Polskie zobowiązało się w pkt. 13f m.in. „zachęcać do podejmowania w szkołach i innych instytucjach oświatowych zagadnień dotyczących rozwijania ochrony praw człowieka i podstawowych wolności”⁵⁰.

5. Problemy i uwagi *de lege ferenda*

Temat referatu *Wolność religijna a nauczanie w szkole* zobowiązuje do zwrócenia uwagi na wybrane sprawy, które w procesie stosowania obowiązujących w Polsce przepisów dotyczących wolności religijnej budzą wątpliwości.

Pierwszą kwestią jest umieszczanie przy ocenie z religii na świadectwie szkolnym informacji w zajęciach z religii jakiego kościoła lub innego związku wyznaniowego uczeń uczestniczył. Zgodnie z obowiązującymi w Polsce przepisami Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach „w celu wyeliminowania ewentualnych przejawów nietolerancji nie należy zamieszczać danych, z których wynikałoby, na zajęcia z jakiej religii (bądź etyki) uczeń uczęszczał”. Brak uwzględnienia na świadectwie szkolnym informacji dotyczącej religii na jaką uczeń uczęszczał, w przypadku jego woli, niektórzy autorzy uznają za sprzeczne z art. 54 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, który gwarantuje każdemu prawo do wyrażania swoich przekonań religijnych⁵¹. Zdaniem prelegenta istniejący stan prawny uznać jednak należy za zgodny z konstytucyjnym i ustawowym prawem do milczenia.

Kwestią drugą, związaną z oceną z religii, jest jej nie wliczanie do średniej ocen na świadectwie szkolnym. *Ratio legis* tego przepisu stanowi fakt, iż religia jest przedmiotem nadobowiązkowym, a oceny z przedmiotów nadobowiązkowych nie mają wpływu na promocję do następnej klasy i nie są wliczane do tzw. średniej ocen. Problem powstaje jednak na płaszczyźnie praktycznej uczestnictwa uczniów w zajęciach religii. Wielu nauczycieli religii informuje, iż status religii jako przedmiotu nadobowiązkowego

⁵⁰ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 roku (K.11/90).

⁵¹ Por. m.in. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo...* s. 156-157.

i wiążące się z tym konsekwencje wpływają na to, iż w lekcjach uczestniczą osoby nie zainteresowane przedmiotem, które utrudniają prowadzenia zajęć w charakterze właściwym dla powagi i znaczenia materii. Podzielić należy zatem pogląd, iż wliczanie oceny z religii do średniej ocen na świadectwie szkolnym byłoby czymś pozytywnym i że zmiana przywoływanego Rozporządzenia w tym zakresie byłaby słuszna.

Sprawą niezwykle ważną, a pomijaną niestety w polskiej literaturze przedmiotu, jest rozróżnienie nauczania religii w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym. Wolność religijna jest podstawą do nauczania nie tylko w postaci przedmiotu, który nazywa się religia (wymiar wewnętrzny), ale także uwzględnienia wolności religijnej w przedmiotach humanistycznych nauczanych w szkołach (wymiar zewnętrzny). Z wolnością religijną wiąże się bowiem pojęcie nauczania, które może być realizowane w dwóch płaszczyznach: wewnętrznej *ad intra* oraz zewnętrznej *ad extra*⁵².

Nauczanie w zakresie wewnętrznym obejmuje pogłębianie i rozwój wiary oraz posiadanych przekonań członków wspólnoty religijnej. Nauczanie w tej płaszczyźnie może odbywać się w różny sposób i w różnych miejscach w tym oczywiście w szkole, w postaci przedmiotu, który nazywa się religia.

Nauczanie w zakresie zewnętrznym wiąże się z propagowaniem wiary i jej kierowaniem do osób innego wyznania i w miejscach gdzie przebywają osoby różnych wyznań. Na takie rozróżnienie i rozumienie art. 53 ust. 2 Konstytucji wskazuje interpretacja art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności na którym zostały oparte gwarancje wolności sumienia i religii w Polsce. Nie osłabia tej interpretacji fakt, iż nauczaniu w znaczeniu edukacji w szkole poświęcony jest art. 2 Pierwszego Protokołu Dodatkowego do Konwencji z Paryża 20 marca 1952 roku. Na interpretację nauczania religii w szkole w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym pozwala wykładnia przepisu art. 13 ust. 1 ustawy o systemie oświaty: „Szkoła i placówka publiczna umożliwia uczniom podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej, językowej i **religijnej** (podkreślenie P.S.) a w szczególności naukę języka oraz własnej historii i kultury”. Nauczanie to powinno odbywać się zgodnie z zasadami równości i tolerancji

⁵² Por. K. Warchałowski, Prawo do wolności..., s. 115-116.

oraz uwzględniać specyfikę wyznaniową społeczności lokalnej.

Przepis par. 12 Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych dopuszcza umieszczanie krzyża i odmawianie modlitwy przed i po zajęciach. Wskazując jednocześnie, iż „Odmawianie modlitwy w szkole powinno być wyrazem wspólnego dążenia uczniów oraz taktu i delikatności ze strony nauczycieli i wychowawców”. Trybunał Konstytucyjny w Orzeczeniu z dnia 20 kwietnia 1993 roku (U.12/92) stwierdził, iż par. 12 Rozporządzenia „wskazuje jedynie na możliwość, a nie na obowiązek umieszczania krzyża i odmawiania modlitwy”⁵³. Ponadto Trybunał wyjaśnił, iż umieszczenie w Rozporządzeniu przepisu „znajduje swoje uzasadnienie w kontekście preambuły ustawy o systemie oświaty, a także w art. 13 nakładającym na szkołę obowiązek umożliwienia uczniom m.in. podtrzymywania tożsamości religijnej. Ustęp 3 tego artykułu nakłada na Ministra Edukacji Narodowej obowiązek uregulowania, w drodze rozporządzenia, warunków i sposobu wykonywania przez szkoły powyższego zadania”⁵⁴. Pomimo Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego kwestia umieszczania symboli religijnych budzi w Polsce nadal liczne wątpliwości, odnoszące się m.in. do kwestii umieszczenia symboli innych jak krzyż.

6. Zamiast zakończenia

Rekapitulując, nauczanie religii w szkole jest wynikiem długiego i złożonego procesu, który uznać należy za państwową legitymizację wolności religijnej⁵⁵. Legitymizacja ta nie ogranicza się do nauczania przedmiotu o nazwie *religia*, chociaż dla wielu jest i tak już przesadą. Poszanowanie wolności religijnej w demokratycznym państwie prawnym powinno znaleźć potwierdzenie w uwzględnieniu zasad dotyczących wolności religii w nauczaniu przedmiotów humanistycznych oraz w procesie wychowania, w którym szkoła współuczestniczy. Trudno bowiem wyobrazić

⁵³ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 roku (U.12/92).

⁵⁴ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 roku (U.12/92).

⁵⁵ Por. M. Brenner, Wolność religijna i wychowanie w Europie Zachodniej, Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 80.

sobie sytuację w której szkoła nie kształtuje w młodym człowieku, na różnych etapach jego rozwoju, poczucia tożsamości patriotycznej i religijnej oraz szacunku dla osób o odmiennych przekonaniach religijnych i światopoglądowych.

Spójnik *a* w temacie referatu zwrócił uwagę na dwie części omawianej problematyki oraz uwydatnił ich związki treściowe. Wolność religijna znajduje bowiem potwierdzenie i rozwinięcie w nauczaniu w szkole, które jest realizacją wolności religijnej w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym.

Religious Freedom and School Education

In its individual and collective dimensions, religious freedom is a constitutional matter. It is one of the fundamental human rights, and defines the principles of the relationship between the state and churches and other religious organisations.

Religious freedom remains closely connected with the concept of school education, the teaching of religion in kindergartens and public schools, the religious education of adults, religious practices of children and young people when on holidays, and religious schools. Among the specific issues are, above all, the legal status of religion teachers, the legal status of religious school teachers and students, and the status of religion as a school subject.

In his study, the author discusses the following issues: the concept and basis of religious freedom, the family, parents, and children as subjects of religious freedom, the state as a competence subject with regard to religious freedom, and the present problems and remarks *de lege ferenda*.